

АСАБЛІВАСЦІ АЎТАРСКАЙ МОВЫ Ў ТВОРАХ В. БЫКАВА

Кожны літаратурна-мастацкі твор нясе на сабе адбітак аўтарскай інтэнцыі. Прыёмы падачы мастацкай рэчаіснасці, стварэнне мікра- і макра вобразаў, прыцыпы адбору прадметаў адлюстравання і сродкаў іх выражэння ў літаратурна-мастацкім тэксце поўнасцю залежаць ад творчай задумы пісьменніка, яго асабістага бачання свету, жыццёвага вопыту, светапогляду, інтарэсаў, інтэлекту, ступені таленту і інш. Аднак выяўленне індывідуальнага майстэрства творчай асобы адбываецца перш за ўсё праз кампазіцыйна-моўную арганізаванасць мастацкага твора. У кампазіцыйна-моўнай структуры праявінага мастацкага тэксту вылучаюцца дзве «асноўныя часткі» (В.А. Адзінцоў), «вядучыя моўныя сістэмы» (А.А. Ганчарова), два «стылістычныя цэнтры» (Н.А. Кажэўнікава), «асноўныя моўныя патокі» (В.А. Кухарэнка) – аўтарская мова і мова персанажаў. Аўтарская мова з'яўляецца першай і, на нашу думку, асноўнай ступенню пры даследаванні індывідуальнага майстэрства пісьменніка, яго стылю.

На даны момант развіцця лінгвістыкі мастацкага тэксту не існуе агульнапрынятай і дакладна вызначанай дэфініцыі аўтарскай мовы. Нават не ўсе лінгвістычныя слоўнікі ўключаюць гэта паняцце ў свой тэрміналагічны рэестр. Напрыклад, у «Лінгвістычным энцыклапедычным слоўніку» (М., 1990), чатырохтомным «Слоўніку рускай мовы» (М., 1983), «Энцыклапедыі беларускай мовы» (Мн., 1994) паняцце «аўтарская мова» адсутнічае. Дэфініцыі, якія падаюцца ў іншых слоўніках лінгвістычнай тэрміналогіі, недакладна раскрываюць яго сэнс. Так, у «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» В.С. Ахманавай чытаем: «**МОВА АЎТАРСКАЯ (АЎТАРСКАЕ АПАВЯДАННЕ)**. Часткі літаратурнага твора, у якіх аўтар звяртаецца да

чытача ад сябе, а не пры дапамозе моўных характарыстык ствараемых персанажаў» [2, с. 387]. У «Слоўніку-даведніку лінгвістычных тэрмінаў» Д.Э. Разенталя і М.А. Целянковай напісана: «Аўтарская мова. Аўтарскае апавяданне ў літаратурна-мастацкім творы, гэта значыць тыя часткі апошняга, якія не ўтрымліваюць мовы персанажаў» [9, с. 13]. У «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкага, Л.А. Антанюк адзначаецца: «Аўтарская мова. Аўтарскае апавяданне ў літаратурна-мастацкім творы, якое не адносіцца да мовы персанажа» [10, с. 28].

Як бачым, у прыведзеных фармулёўках акцэнт робіцца на прынцып супрацьпастаўлення – калі не мова персанажаў, то аўтарская мова. Гэта даволі спрошчаны падыход да раскрыцця данага паняцця. Вядома, што мова персанажаў можа быць дыялагізаваная (пачутая іншымі персанажамі і чытачом), а можа быць маналагізаваная (унутраная, пачутая, падслуханая толькі чытачом) – няўласна аўтарская, няўласна простая, ускосная і інш., яна ўваходзіць у аўтарскі расповед, але не зліваецца з ім, бо стылістычна адрозніваецца ад апошняга.

Цяжкасці пры вызначэнні дэфініцыі аўтарскай мовы звязаны ў першую чаргу з немагчымасцю вылучэння канстытутыўнай яе прыкметы ці некалькіх рэлевантных прыкмет. Пра гэта сведчыць і аналіз навуковай лінгвістычнай літаратуры, у якой даследуецца мова мастацкага тэксту. Так, першаснай аблігатнай прыкметай аўтарскай мовы многія даследчыкі (В.У. Вінаградаў, В.В. Адзінцоў, А.І. Гаршкоў, Н.А. Кажэўнікава, А.А. Ганчарова, В.А. Кухарэнка) лічаць ацэнчаснасць (пункт гледжання, вугал зроку, пазіцыя аўтара), г.зн. адносіны аўтара да ствараемай ім рачаіснасці, вобразаў, персанажаў і г. д. З данай прыкметай звязана распрацоўка тэорыі аб тыпах (відах) апавядання (В.В. Адзінцоў, М.П. Брандэс, В.В. Краснянскі). Назавём два асноўныя з іх: аўтарскае апавяданне (аўктаральны апавядальнік, выражаецца формай 3-й асобы адз.л. дзеясловаў) і апавяданне расказчыка (выражаецца 1-ай асобай адз. або мн.л. дзеясловаў). Гэта тэорыя вядзе да неадэкватнага разумення і тлумачэння лінгвістамі паняцця «аўтарская мова», паколькі яно атаясамліваецца з паняццем «аўтарскае апавяданне». У працы М.І. Гарэлікавай і Дз.М. Магамедавай «Лінгвістычны аналіз мастацкага тэксту» аўтарская мова – гэта толькі «аўктаральны апавядальнік», а «апавяданне ад персанажа, відавочна не ідэнтычнае аўтару» адносіцца да чужога слова (апавяданне ад расказчыка, які не з'яўляецца персанажам, увогуле не бярэцца пад увагу ў данай працы). Але раней акадэмік В.У. Вінаградаў пісаў: «Расказчык – моўнае параджэнне пісьменніка; і вобраз расказчыка (які выдае сябе за аўтара) – гэта форма літаратурнага артыстызму пісьменніка. Вобраз аўтара бачыцца ў ім як вобраз акцёра ў створаным ім сцэнічным вобразе» [5, с. 123]. Блізкую паводле сэнсу думку выказвае і М.М. Бахцін: «...аўтарская задума карыстаецца чужым словам у накіраванні яго асабістых імкненняў. Стылізацыя стылізуе чужы стыль у напрамку яго асабістых заданняў» [7, с. 224]. Таму можна сцвярджаць, што і расказчык, і апавядальнік у мастацкім тэксце – гэта ўсё «лікі» аўтара, «прадукт яго творчасці». Такім чынам, паняцце «аўтарская мова» шырэцца за паняцце «аўтарскі расповед», паколькі ўключае ў сябе не толькі моўны план аўтара, а і план расказчыка або апавядальніка.

Другой прыкметай аўтарскай мовы, якая амаль не бярэцца пад увагу лінгвістамі, але, на нашу думку, адыгрывае рэлевантную ролю ў адзінай дэфініцыі, з'яўляецца кантамінаванне ўсіх кампазіцыйна-маўленчых формаў мастацкага твора. «Як вобраз аўтара цэментуе ўсе элементы сэнсу і стылю ў адзінае цэлае ў літаратурна-мастацкім творы, так і аўтарская мова... цэментуе ўсе кампазіцыйна-маўленчыя формы ў адно невялікае ці агромністае выказванне ў пісьмовай форме, г. зн. тэкставае цэлае» [1, с. 137]. Сапраўды, незалежна ад таго, хто апавядае «аўтар, расказ-

чык ці апавядальнік у мастацкім творы, усе яны сумяшчаюць у сваім расповедзе апісальныя, апавядальныя ці разважальныя формы.

Трэцій прыкметай аўтарскай мовы з'яўляецца яе адметнае афармленне. Кожны пісьменнік выпрацоўвае сваю сістэму пэўных моўных сродкаў, якім ён аддае перавагу пры стварэнні мастацкай сапраўднасці. Гэта сістэма захоўваецца ім на працягу ўсёй яго творчай дзейнасці і служыць для выражэння індывідуальнага стылю. «Мова кожнага чалавека строга індывідуалізаваная. У пісьменніка ж, мастака слова, гэтая індывідуалізацыя дасягае найвышэйшай ступені» [11, с. 68].

Такім чынам, улічваючы вышэйадзначаныя канстытутыўныя прыкметы паняцця «аўтарская мова», мы прымаем як рабочую наступную яе дэфініцыю: аўтарская мова – гэта маналагічная пісьмовая мова мастацкага тэксту, якая адлюстроўвае пункт гледжання аўтара або расказчыка (прадукт творчасці аўтара), кантамінуе ў сабе ўсе кампазіцыйна-маўленчыя формы (апавяданне, апісанне, разважанне) і выражаецца ў аднатыпнасці, аднолькавасці адбору моўных сродкаў.

Як ужо азначалася раней даследаванні аўтарскай мовы твораў любога пісьменніка дазваляюць выявіць вобразна-слоўную манеру яго мастацкага расповеду, раскрыць індывідуальныя рысы стылю. Праблема моўнага выражэння аўтара, як стваральніка мастацкай рэчаіснасці, з'яўляецца асноўнай у лінгвістыцы мастацкага тэксту, паколькі ўсведамленне аўтарскай задумы мастацкага твора, разуменне яго ідэі, тэмы, праблем, а таксама спасціжэнне думак пісьменніка магчыма толькі праз аналіз яго словатворчасці. Пра гэта сведчаць і словы акадэміка В.У. Вінаградава: «...толькі праблема індывідуальнага стылю непадзельна ад аналізу і структуры ўзнаўлення творчай асобы аўтара» [6, с. 45].

Творчасць сусветнавядомага беларускага празаіка Васіля Быкава прыцягвала і прыцягвае ўвагу шматлікіх крытыкаў, журналістаў, выкладчыкаў, навукоўцаў. Напісана некалькі дзесяткаў дысертацыйных прац і манаграфій (І.М. Афанасьева, С.Ю. Баранова, Л.Я. Бенц, Дз.Я. Бугаёва, В.А. Бурана, Г.І. Назарэнкі, М.Ю. Звягінай, А.В. Карасёвай і інш.), у якіх разглядаюцца самыя разнастайныя грані майстэрства нашага празаіка, яго таленту, індывідуальнасці. Але пакуль што, нажал, не праведзены грунтоўны, глыбокі аналіз моўнага афармлення твораў В.Быкава, не выяўлена індывідуальная сістэма яго пісьменніцкага майстэрства.

Сцісласць, дакладнасць, эканомнасць – вось тыя асноўныя рысы быкаўскага стылю, адзначаныя амаль усімі даследчыкамі творчасці празаіка. «Мне больш падабаецца лапідарнасць, выразнасць без лішкаў, нават сухасць, скупасць моўных сродкаў, якія могуць быць блізкімі толькі графіцы», – зазначаў некалі сам пісьменнік [3, с. 77-78]. Таму адным з важнейшых стылеўтваральных элементаў яго літаратурна-мастацкіх твораў з'яўляюцца складаныя словы. Як вядома, складанае слова ў нашай літаратурнай мове характарызуецца і сцісласцю, і семантычнай насычанасцю, што дазваляе паўней раскрыць пэўнае паняцце, з'яву, больш дакладна апісаць прадметы, працэсы, ахарактарызаваць асобу, стварыць мастацкі вобраз. У аўтарскай мове В.Быкава вельмі часта сустракаюцца складаныя назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і нават прыслоўі. Напрыклад: «Аднак кароткае захваленне-радасць хутка мінула, людзі аддаліся новым развагам-клопатам пра сваё хуткае будучае.» («Жураўліны крык»); «Апошнія метры яна паўзе – хуценька, спрытна, толькі варушыцца-выгінаецца ў траве яе вузенькая спіна ды ўсё залацее-рассыпаецца на галаве кучомка валасоў.»; «Ніколі не бачыў я, каб так спрытна поўзалі нават заўзятыя пехацінцы-салдаты.» «Трэцяя ракета»; «Здалося яму [Івану], цэлую вечнасць не бачыў ён гэтых зіхотка-радасных вачэй, далікатна-смуглявага твару, бязладнага россыпу яе кароткіх валасоў-стрыжак»; «Вочы. яе [Джуліі] ззялі зіхоткім гарэзна-

дураслівым смехам, куртка, нядбайна зашпіленая на адзін гузік-палачку, расхінулася, і ў клінку-ямачцы між грудзей бліснуў маленькі сіні эмалевы крыжык».

«Альпійская балада»;

«На мокра-блішчастых баках машыны свяціліся нейкія літары, а вялізныя колы не змяшчаліся ў нешырокіх каляінах і адной стараной мялі-тапталі быльнёг на ўзбочыне.»; «На парозе фельдфебель быццам нерашуча спыніўся, перш чым пераступіць яго, незадаволенна-паньыла паглядзеў у цемнаватае падстрэшка сяней.» «Знак бяды»; «Бураў, аднак, маўчаў, толькі здрыгануўся цэлам і вуркотна-ціха стагнаў.» «У тумане»; «Часам нават забываўся на асцярогу і шыбаваў наўпрост, праз хмызняк і кустоўе, хрускаючы апалым суччом; перайшоў беразнячок-падлесак і выбраўся на амаль чысты і голы расцяроб-дзялянку»; «Дужа хацелася есці, даўно ўжо надаедна-пустя бурчэла ў жываце»; «Тым часам у лесе ўжо добра развіднела, дужа шумелі елкі і плылі-ляцелі ўгары кудластыя хмары, але дажджу не было. Не было і расы на травае, трохі сохлі-грэліся на хадзе яго ногі ў растоптаных, заскарузлых пасталах» «Аблава».

Складаныя назоўнікі як арыгінальныя словы-кампазіты ўжываюцца ва ўсіх творах пісьменніка, пачынаючы з самай першай яго аповесці «Жураўліны крык». Звычайна ў навуковых працах наватворы такога тыпу разглядаюцца як спалучэнні назоўнікаў з азначальнымі словамі (эпітэтамі). Аднак стылістычная мэтанакіраванасць ужывання даных намінацый у творах В. Быкава больш разнастайная і складаная. Таму можна вызначыць:

па-першае, параўнальныя адносіны паміж кампанентамі складанага назоўніка след-баразна, пагорак-лыжка, рука-лапа, дугі-бровы, жучкі-вочкі, пікі-вяршыні, чмялі-кулі, каробачкі-танкі, гармата-хобат, вочы-шчыліны, лапы-колы, лялька-рука, гуз-узгорак і інш. У дадзеных прыкладах заўважаецца эмацыянальна-ацэначны характар складаных назоўнікаў. Такая канструкцыя вядзе да ўзмацнення іх вобразна-выяўленчых здольнасцяў, а таксама да эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбаванасці ствараемага вобраза;

па-другое, сінанімічныя адносіны паміж кампанентамі кампазітаў: матузы-завязкі, прыбудова-сенцы, намёк-жэст, схова-засада, будка-старожка, шлем-будзёнаўка, шалачка-пілотка, шыбка-акенца, будка-кузаў, абрус-коўдра і інш. Такая канструкцыя кампазіта дазваляе расшырыць сэнсавы аб'ём слова, дасягнуць большай канкрэтызацыі, дапамагае яго адэкватнаму ўяўленню чытачом;

па-трэцяе, азначальныя адносіны паміж словамі складанага назоўніка (адзін назоўнік маляўніча характарызуе другі, гэта значыць з'яўляецца эпітэтам у адносінах да яго): чалавек-звер, куцель-чалавек, няўдака-чалавек, няўдака-баец, хлопец-крапак, прыдзіра-капітан, паліцаі-бобікі, агонь-дзеўка, выкрык-каманда, голас-лаянка і інш. Такія кампазіты нясуць у сабе моцную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, дапамагаюць стварэнню маляўнічай вобразнасці мастацкага тэксту.

Асобна трэба адзначыць гэтакую характэрную стылёвую з'яву ў аўтарскай мове твораў В. Быкава, як ужыванне адных і тых жа складаных назоўнікаў у розных яго аповесцях. Так, кампазіт акоп-ровік выкарыстоўваецца ў творах «Жураўліны крык», «Здрада», «Трэцяя ракета», «Альпійская балада», «Пастка»; прамоіна-роў – у «Альпійскай баладзе», «Пастцы», «Пайсці і не вярнуцца», «Знак бяды»; клопаты-думкі – у «Жураўліным крыку» і «Пастцы»; шчылінкі-вочкі – у «Трэцяй ракеце» і «Здрадзе»; ямка-магіла – у «Сцюжы» і «У тумане». Гэта ўказвае на трываласць, зафіксаванасць слоўнікавага складу быкаўскіх твораў: тут пісьменнік не проста стварае наватворы, а і фіксуе іх для абазначэння тых жа самых прадметаў, з'яў, вобразаў у іншых творах.

Яшчэ адной асаблівасцю быкаўскага стылю можна лічыць частае ўжыванне ў аўтарскай мове слова думкі пры стварэнні складанага назоўніка: думкі-намеры,

думкі-турботы, думкі-клопаты, думкі-сумненні, думка-жаданне, думка-здагадка і інш. Гэта дазваляе пісьменніку засяродзіць увагу чытача на мысленчай, псіхічнай дзейнасці сваіх герояў, указвае на іх няспынны самааналіз, тым самым выклікаючы адпаведную рэакцыю ў рэцыпіента.

Эмацыянальна-экспрэсіўнымі рэсурсамі аўтарскай мовы твораў В. Быкава з'яўляюцца складаныя прыметнікі. Прычым найбольшая колькасць з іх выконвае характаралагічную функцыю. Даныя кампазіты могуць служыць: а) для апісання знешняга выгляду персанажа: *зграбна-чарнявы твар, загадкава-надзьмуты выраз, з'едліва-ўсмешысты твар, рукі спакойна-ўпэўненыя, напружана-засцяроджаная поза, бесклапотна-гарэзны выраз, рудавата-збялелы твар, радасна-пакутныя вочы, твар ажыўлена-засяроджаны* і інш; б) для перадачы ўнутранага стану дзейных асоб: *пакутна-радасны боль, задаволена-ўціхаміраны Задарожны, паныла-разгублены* Клімчанка, *сузіральна-супакоены* настрой, *дзіўна-недарэчнае* пачуццё, *санліва-знямоглая* абыякавасць, *недарэчна-паказная* адвага, *нясцёрпна-трывожнае* пачуццё і інш. Параўноўваючы вышэйпрыведзеныя прыклады, можна адзначыць, што незалежна ад таго, якія назойнікі характарызуюцца складанымі прыметнікамі (канкрэтныя або абстрактныя), для іх азначэння пісьменнік ужывае семантычна блізкія словы-кампаненты ў наватворах: *пакутны, радасны, напружаны, засяроджаны, трывожны, спакойны* і інш. Тым самым адзначаецца імкненне пісьменніка звярнуць увагу чытача на ўнутраны, псіхічны стан сваіх герояў і выклікаць у яго адэкватную эмацыянальную гаму пачуццяў. У гэтым найперш працягваюцца псіхалагізм быкаўскага стылю.

У аўтарскай мове твораў В. Быкава складаныя прыметнікі часта ўжываюцца ў спалучэнні з неазначальнымі займеннікамі: (па) чымсьці *няўлоўна-насцярожаным*, штосьці *разгублена-заклапочанае – аднастайна-шэрае*, нешта *палахліва-пагрозлівае – агромніста-страшнае – расплывіста-цёмнае – ўладарна-пагоднае – палахліва-самотнае*, нечым *гаркавата-салодкім*, і інш. Такая кампануюка словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць неазначальныя займеннікі і кампазіты, вядзе да недаказу, нявысветленасці, невыразнасці пры стварэнні мастацкіх вобразаў, г.зн. пісьменнік выкарыстоўвае стылёвы прыём умаўчання, які патрабуе большай засяроджанасці, уважлівасці, пільнасці ад чытача, тым самым ствараецца момант нечаканасці ва ўспрыняцці мастацкай рэчаіснасці.

Ужыванне складаных назойнікаў і прыметнікаў – пашыраная з'ява ў мове мастацкай літаратуры. Усе пісьменнікі ў той ці іншай меры выкарыстоўваюць гэтыя намінацыі ў сваіх творах. А вось ужыванне складаных дзеясловаў даволі рэдка сустракаецца на старонках літаратурна-мастацкіх тэкстаў. У тэарэтычнай літаратуры, прысвечанай і вывучэнню словаўтварэння ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, і даследаванню стылёвых адзінак мастацкай лінгвістыкі, амаль адсутнічае пытанне пра мастацкасць складаных дзеясловаў. Аднак у аўтарскай мове твораў В. Быкава складаныя дзеясловы з'яўляюцца яркім мастацка-выяўленчым сродкам і дапамагаюць стварэнню вобразнасці і мастацкасці тэксту. Аналізуючы такога роду кампазіты можна выдзеліць сярод іх: а) складаныя дзеясловы, паміж кампанентамі якіх існуюць спалучальныя адносіны (выражаюцца адносіны адначасовасці дзеяння): *загрукацела-залапатавала, матляецца-ляскоча, матляюцца-рэўца, смыляць-дагараюць, заліваюцца-грукочаць, джагаюць-мільгаюць, трапечуцца-дрыжаць, ірдзела-іскрылася, ляталі-сыпаліся* і інш.; б) складаныя дзеясловы, паміж кампанентамі якіх існуюць пералічальныя адносіны (выражаюцца адносіны паслядоўнасці дзеяння): *заварушыўся-закашляў, заказытала-пакацілася, стаіць-іржавее, правалілася-скасабочылася, стрымаць-задушыць, задрамаў-сцішыўся* і інш. Як відаць з быкаўскіх тэкстаў, даныя дзеясловы маглі б ужывацца і паасобна, праз

коску, таксама перадаючы, апісваючы пэўныя канкрэтныя дзеянні, але выкарыстанне іх менавіта ў такой форме (як складаная назва) дазваляе выдзеліць гэтыя дзеясловы, засяродзіць увагу чытача менавіта на такіх дзеяннях. І ў той жа час прапанаваная складаная канструкцыя стварае цяжасці ва ўспрыманні мастацкага тэксту, чым перадаецца складанасць умоў і спецыфікі мастацкай рэчаіснасці.

Такім чынам, даследаванне аўтарскай мовы В.Быкава як своеасаблівага пісьменніка-празаіка з'яўляецца важным крокам у вывучэнні яго манеры пісьма, індывідуальнага стылю. Аналізуючы словаўтваральны ўзровень аўтарскай мовы прозаіка, можна адзначыць як традыцыйнасць ужывання пісьменнікам складаных назоўнікаў і прыметнікаў, так і шырокае ўжыванне ім кампазіт-неалагізмаў (асабліва пры ўтварэнні складаных даеясловаў), якія вызначаюцца сэнсавай і стылістычнай разнастайнасцю.

ЛІТАРАТУРА

1. **Абабурка М.В.** Станаўленне і развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2000.
2. **Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1996.
3. **Бугаёў Дз.** Праўда і мужнасць таленту. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1995.
4. **Быкаў В.** Збор твораў у 6-ці тамах. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1992 – 1994.
5. **Виноградов В.В.** О языке художественной литературы. – М.: Госиздат, 1959.
6. **Виноградов В.В.** Проблема авторства и теория стилей. – М.: Госиздат, 1961.
7. **Бахтин М.М.** Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература, 1972.
8. **Гореликова М.И., Магомедова Д.М.** Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Русский язык, 1989.
9. **Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.** Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1976.
10. **Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А.** Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. – Мн.: Выш. шк., 1990.
11. **Юрэвіч У.** Слова і вобраз. – Мн.: Дзяржвыдавецтва БССР, 1961.

SUMMARY

This article deals with the peculiarities of the language in works by V.Bykov, i.e. the use of composite words. The author points out their semantic-grammar groups and shows the stylistic functions of the above-mentioned words.